

ANTONÍN KRATOCHVIL

KULTURA SLOVA FILOZOFICKÉHO ESEJE

1. Úvod

Esej jako literární i filozofický žánr prošel poměrně složitým vývojem. Eseji jako literárnímu fenoménu byla v teorii evropského písemnictví věnována větší pozornost v 19. století nežli dnes. Vezmeme-li velké mezinárodní slovníky z mezníku 19. a 20. století, např. Meyers Grosses Konversations-Lexikon (Sechste Auflage),¹ najdeme zde dlouhé a zajímavé pojednání o historii, vzniku a jazykové formě esejistického žánru. Dnešní učebnice poetiky či slovníky od-
bývají esej odstavečkem v kapitolách o „přechodných útvarech mezi literaturou krásnou a věcnou“. Zajímavé je také, že ve filozofických slovnících, psaných z různých hledisek a světonázorových přístupů, termín „esej“ nenajdeme.² Situace není o mnoho lepší ani ve slovnících českého jazyka. Např. ve čtvrtém, upraveném a rozšířeném vydání Trávníčkova Slovníku jazyka českého najdeme tuto definici: „Essay (esej), původně pokus, přenes. písemná rozprava, zvláštní literární útvar.“³ Ve známém současném německém slovníku Grosses Wörterbuch-Fremdwörter nenajdeme více: „Essay anspruchsvoller, Literarischer kurztext in Prosa.“⁴

¹ *Meyers Grosses Konversations-Lexikon*, Leipzig und Wien; Bibliographisches Institut, 1906.

² Z německé jazykové oblasti: *Philosophisches Wörterbuch* begründet von Heinrich Schmidt, Elfte Auflage, neu bearbeitet von Justus Streller; Alfred Körner-Verlag Stuttgart 1951/5. Z českých filozofických slovníků: Josef Kratochvil, Karel Černocký a Otakar Charvát: *Filozofický slovník*, čtvrté značně rozšířené vydání; tiskem a nákladem Občanské tiskárny v Brně 1937; *Stručný filozofický slovník*, odpovědná redaktorka Jaroslava Šandová s kolektivem 37 autorů, Svoboda, Praha 1966. *Filozofická příručka* (forma slovníku – pozn. autora), vyd. Jihočeské sdružení katolických duchovních v Brně 1987. Slovníky vydané po roce 1990 jsem neměl v Mnichově k dispozici.

³ František Trávníček: *Slovník jazyka českého*, čtvrté přepracované vydání, Slovanské nakladatelství v Praze 1952.

⁴ *Grosses Wörterbuch – Fremdwörter*, Redaktion Dieter Binder, Brigitte Binder; Buch und Zeit Verlagsgesellschaft, Köln 1992.

Za Masarykovy republiky byl český esej dynamicky ožíván. Stačí připomenout jen několik jmen: F.X. Šalda, Arne Novák, Otokar Březina a případně Miloš Marten. Řada dalších byla soustředěna kolem několika svetonázorově rozdílných skupin: Devětsil, Katolická moderna, novotomismus a další. Přehlédneme-li jednostranně zatíženou dobu českého ždanovismu a tzv. normalizace,⁵ zjistíme, že v exilu pokračovala prvorepublikánská linie ničím nezatížena, snad jen zčásti ovlivněna západní esejistikou. Byli to především Jan Čep, František Kovárna, Otokar Odložilík, Pavel Želivan a později Karel Mácha. Američtí profesori, původně rovněž exulanté, psali eseje o literatuře, baroku či staroslovanských či staročeských památkách až na nepatrné výjimky jen anglicky.⁶ Ovšem Jan Čep, Tomáš Špidlík, Pavel Želivan a další se vrátili zpět do literární či kulturně náboženské české oblasti.⁷

Nicméně k pochopení dnešního filozofického eseje musíme se krátce vrátit do doby jeho vzniku.

Do světové literatury uvedl esej jako literární žánr Michel de Montaigne (1533 až 1592) roku 1580; brzy publikoval po celé Evropě své rozšířené již dílo *Essais*, kterým chtěl prohloubit a v některých pasážích i do základu změnit ducha tehdejšího renesančního školství. Do anglické a americké literatury byl uveden esej především lordem Baconem v 18. století. Zde také vznikla první škola „esejistů“, která byla reprezentována především Cowleyem, Drydenem, Templem, Addisonem, Steelem a dalšími. V anglickém písemnictví jsou tito autoři označováni všeobecně jako „esejisté“. V německé jazykové oblasti byl esej pěstován a kultivován autory jako Herman Grimms (*Essays*, 1859), dále Julianem Schmidtem, Karl Franzelem a především Rudolfem von Gottschalem a Thomasem Mannem. Na přelomu 19. a 20. století nastává silná aktualizace a najdeme zde nejrůznější vlivy dokonce i z barokní epochy. V době totality a za druhé světové války upadl esej nejen v Německu, ale značně i v okupovaných zemích. Cenzura NSDAP byla podobná stalinismu, především v době války. Pokud se týče českého filozofického eseje, nechci a nemohu se zde zmiňovat, jaký velký ohlas měla kniha mého otce *Filozofické essaye*.⁸ Obsáhlé dílo bylo napsáno z pozice věřícího člověka, a přesto vyvolalo více souhlasu než polemik. Z této knihy i pozdějších otcových prací mě zvláště zaujal esej o Vladimíru Sergejevičovi Solověvovi a také o Španělu Francisco Suarezovi pro jeho kritiku politické moci. Úspěch knihy přivedl otce k tomu, že vydává rozsahem menší

⁵ Ezejistikou doby českého ždanovismu a éry „normalizace“ se zabývám v druhém díle knihy *...za oštnatými dráty a minovými poli...* (V přípravě k tisku). Některým závažným pracem věnuji zvláštní pozornost.

⁶ František Dvořník, René Wellenk; integrální filozofické eseje psal anglicky a německy Mikuláš Lobkovič.

⁷ Ve výběru uvádím Čepovy *Samomluvy a rozhovory*, Norman 1959, Tomáše Špidlíka: *Spiritualita křesťanského východu*, Řím 1983, Pavla Želivana: *Pierre Teilhard de Chardin, vědec a apoštol našeho věku*, Řím 1968.

⁸ Josef Kratochvíl: *Filozofické essaye*, tiskem a nákladem Občanské tiskárny v Brně 1920.

knihu *Nové filosofické essaye*.⁹ Jak jsem již zdůraznil, ponechávám zhodnocení těchto knih povolanějším autorům – nejsem filozofem.

Na řadu myšlenek především z *Nových filozofických esejí* navázal v exilu nejvýznamnější esejista Jan Čep v knihách *O lidský svět*,¹⁰ *Malé řeči sváteční*,¹¹ *Poutník na zemi*¹² a především v knize *Samomluvy a rozhovory*.¹³ Jeho vyspělost, brilantnost a hluboká humanita byla bohužel v některých esejích omezena vysílacím časem vymezeným Čepovi ředitelstvím rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Ne ovšem všechny eseje těchto knih byly určeny pro rozhlas. Zde byly tyto rozhlasové eseje vysílány pod názvem *Jak přežít*.

Z pozdější generace nejlépe pochopili „umění českého filozofického eseje“ prof. Karel Vrána a Karel Mácha svou trilogií: *Cartesius*,¹⁴ *Jean Jacques Rousseau*¹⁵ a *Giordano Bruno*.¹⁶ Jsou to knihy nevelkého rozsahu a je na čase, aby vyšly v jednom svazku.

Pokusím se na „vstupní knize“ této trilogie ilustrovat, jak se mi dnes jeví umění filozofického eseje. René Descartes – díky této drobné Máchově knize zapůsobil na mne – snad s výjimkou několika myšlenek Václava Černého – tak silně, že se k němu vracím především při studiu barokní filozofie a homiletiky, ale i ve svých univerzitních přednáškách.

2. Integrovaný esej

Když jsem před jedenácti lety poprvé pročetl rukopis eseje prof. Karla Máchy věnované mému otci – *Philosophia perennis*,¹⁷ s překvapením jsem si uvědomoval, jak se v ní setkávají dva podivuhodně duchovně blízcí autoři, jakkoli do geneze svého světového názoru téměř protikladní. Na jedné straně laický katolický profesor Josef Kratochvil (jehož jméno bylo mezitím tabuizováno komunistickým režimem) – na druhé straně konvertita ke katolismu, bývalý marxista, a – navzdory tématu své práce zaměřenému proti „buržoaznímu individualismu“ – vyhraněně individuální nonkonformista české filozofie. Konverze

⁹ Josef Kratochvil: *Nové filosofické essaye, Příspěvky k filosofii českého novoidealismu*, nákladem Matice Cyrilometodějské, Olomouc 1927.

¹⁰ Jan Čep: *O lidský svět*, Řím 1958.

¹¹ Jan Čep: *Malé řeči sváteční*, Řím 1959.

¹² Jan Čep: *Poutník na zemi, „post hoc exilium“*, Řím 1965, druhé vydání (Dotisk 1970). Výňatky z této knihy přetiskl V. Černý v *Sborníku pětadvaceti*, Praha 1969, a v dalších sbornících.

¹³ Jan Čep: *Samomluvy a rozhovory*, Sklizeň svobodné tvorby (Česká kulturní rada), řídí prof. dr. Robert Vlach, nákl. Dept. of Modern languages Univ. of Oklahoma, Norman 1959.

¹⁴ Karel Mácha: *Cartesius*, edice Spezanza, Řím-Mnichov 1985, druhé vydání nákl. Petrov, Brno 1992.

¹⁵ Karel Mácha: *Jean-Jacques Rousseau*, nákl. Petrov, Brno 1992.

¹⁶ Karel Mácha: *Giordano Bruno*, nákl. Petrov, Brno 1993.

¹⁷ Karel Mácha: *Philosophia perennis*, K stému výročí narození novoscholastického filosofa Jos. Kratochvila k tisku připravil a vydal dr. Antonín Kratochvil, Mnichov-Eggenfelden 1982.

Karla Máchy je ostatně charakteristická, do té míry markantními, řezavě ostrými konturami, že to nechtěně upomíná na Pavlův příběh před branami Damašku.

Spolupracoval jsem mezitím s profesorem Máchou intenzivně a mnohostranně – především na vlnách „Rozhlasové univerzity Svobodné Evropy“ a v „Hlasu Ameriky“, na stránkách římské revue „Studie“, kterou jsem spoluredigoval, „Nového života“, „Nových obzorů“, ale také v PEN-Klubu a čs.–německé „Společnosti pro podporu přátelství národů Československa“, a nemusil bych tedy být právě překvapen, když dnes listuji stránkami jeho Cartesia. A přece mám při tom dojem, že se i přede mnou rozevírá nový horizont autorova díla. Mám tím na mysli především Máchu jako esejistu, přesněji řečeno jako autora, který se – vlastně už dlouhou dobu – pokouší o zformování klasického tvaru českého filozofického eseje.

Jsem historik literatury, ne filozof, a čtu tedy Cartesia tak, jak to doporučuje jeho autor sám – „ne jako stroze kognitivní výklad ...filozofie (jež je v tomto smyslu dostupná z kterékoli učebnice)“, ale jako autorův pokus „zasadit celou myšlenkovou stavbu Cartesiovy ideje do dobově historického a antropologicky subjektivního kontextu, z něhož teprve je možné pochopit i konsekvence Descartesova díla pro moderní vědecké a filozofické myšlení“. – Soudím, že se tento pokus zdařil – a dovolte mi v této souvislosti připojit několik poznámek o umění filozofického eseje.

Myslím přitom na „klasický esej“, to jest na literární žánr, tvar, kladoucí si za cíl stabilizovat míru verbalizovaného krásna a přesné myšlenky na přesně určitelných kritériích. Tento cíl si v předválečné filozofii kladli víceméně všichni seriózní autoři – a také v díle mého otce by bylo možno bez dalšího najít stopy hledačství dokonalé jednoty etických a estetických prvků kalokagathie. Klasicistní moment je v Máchově stylu velmi markantní. Karel Máchu přitom nepatří mezi autory, kteří by se snažili potlačovat svou subjektivitu. Naopak, výraznou stránkou Cartesia je autorovo neskrývané zaujetí pro lidský problém René Descartesa, pro jeho osamělost a citovou nevyplněnost: „A cení si nade všechno svou duchovní svobodu. – A tak vyhledá osamělé místo v Holandsku ...jak často si opakuje to zaklínadlo ... a zavře se tam na dvacet let ...jedenadvacet let ...na nejkrásnější léta svého života...“ (str. 38–39).

Cartesius se mimochodem původně jmenoval Světlo v holandských mlhách, nazván dle přesvědčení autora, že vnitřní síla filozofického názoru je spolupodmíněna místem, kde vznikl.

Autor napsal svého Cartesia v mnichovském klášteře sv. Gabriela (stejně jako většinu svých prací 80. let), a je to na něm znát. Máchův Cartesius nese stopy dobrovolně osamělého života, neseného koncentrovaným přemýšlením, počínaje ranní meditací v klášterní zahradě až po pozdně večerní completorium, závěrečnou modlitbu dne, v neustávající hudební kulise varhan – tak je Máchův esej napsán ne náhodou v sevřené, zhuštěné formě, vyzařující velkou vnitřní dynamiku. Cartesius se přímo nabízí k tomu, aby byl přečten jedním dechem: a naplňuje tak poslání „oslovujícího“ eseje, působícího na čtenáře jak slovem, tak

i myšlenkou, nebo řekněme spíše – potud slovem, pokud je toto zprostředkováním myšlenky.

3. Umění eseje

Mácha zachází místy do téměř autobiografické identifikace své vlastní životní zkušenosti s předmětem svého vlastního rozboru. Má přitom dostatek citu pro dodržení únosné míry: tak překračuje Cartesius hranice pouhé životopisné studie a stává se čímsi jako elementární výpovědí o životním pocitu filozofa kterékoli doby.

Autor Mácha mimochodem napsal první variantu Cartesia už v roce 1976, v době svého trýznivého vnitřního exilu ještě v Praze, jako nechtěný spoludivák orgií sovětizované marx-leninské filozofie, jako nevitáný svědek sebevražděných soutěží mezi režimními filozofy o místečko na slunci ve společnosti „reálného socialismu“. Profesor Mácha žil tehdy životem filozofického psance, podporován svými bývalými studenty, pro něž četl po večerech soukromé, nebezpečné, ilegální přednášky z dějin filozofie. Nelze se divit, že Karel Mácha ve svém eseji téměř štítivě odvrací tvář od české filozofické reality 70. let a pokouší se, tehdy ještě marně, najít kánon hodnotově vysoké, čisté, neúplatné filozofie, která by mohla odolat pokušení, stát se také „úspěšnou“. V polovině 70. let se Mácha navrácí ke svým nejhlubším inspiracím – jsou to Blaise Pascal, Miguel de Unamuno, Sören Kierkegaard – a snad právě tato cesta vede k tomu, že v druhé variantě Cartesia autor pro sebe objeví dosud nedoceněný příklad Ignáce z Loyoly, či spíše bezpříkladný vzor sebeobětování pro ideu víry. –

Řekl mi k tomu kdysi mnohem později, v osobním rozhovoru, že to tehdy bylo pro něj odreagování pocitu hnusu, který se ho zmocňoval, když viděl, když nemohl nevidět marasmus, jemuž podléhalo tolik jeho filozofických současníků v naší vlasti. V jeho hlase byl smutek. – Jiný aspekt: „esej“, „esquisse“ je obvykle chápán jako protiklad „studie“, „traktátu“, „traité“, „treatise“. U Máchy tomu tak není – jeho Cartesius vyrůstá z bezpečného základu znalosti literatury (do té míry rozsáhlé, že jsem v pokušení myslet na znalost vyčerpávající – nemožné...), a znamená tak nejen Máchův příspěvek stylotvorný, ale i ryze věcný, vědecko-analytický. To ať posoudí odborníci. Je na čase přesně definovat filozofický esej. Současnou fosilitou k tomu nepřispějeme.¹⁸

Zdá se mi však přece, že vlastním smysluplným motivem Cartesia je syntéza autorovy barvitě, autentické a ostatně už více než čtyřicetileté zkušenosti s filozofií (včetně desítek osobních setkání s velkými filozofickými osobnostmi 20. století) a vědecké fakticity. Spojení „Ich-Form“ autorova myšlenkového postoje s jinak až perfekcionisticky detailním komentářem k Descartesově filozofii zakládá podstatu Máchovy eseje, kulturu jeho slova.

¹⁸ Poznámka určená do řad literárních teoretiků a teprve pak filozofů.

Většina prací profesora Máchy z posledních dvaceti let nevyšla česky anebo byla sice česky napsána, nesměla však vyjít. Českému čtenáři není zatím dostupná ani Máchova trilogie o dějinách české filozofie *Rozum a víra, Glaube und Vernunft* (– jaká ironie...), a zatím nebyla vydána ani *Druhá smrt*, jedna z nejhlubších sond filozofického vědomí, jaké kdy vůbec vzešly z českého myšlení. Neuveřejněny jsou práce o Fr. Nietzscheovi, Miguelu de Unamunovi, Ludvíku Feuerbachovi – práce v mezinárodní filozofické literatuře právem vysoce oceňované. Záslužným vydáním *Cartesia* splatilo brněnské nakladatelství Petrov zatím jen menší část dluhu, kterým je naše odborná veřejnost autorovi zavázána – ostatně jednomu z těch nezištných autorů, kteří se předem vzdávají nároku na honorář.

Vysoká hodnotová úroveň Máchova literárního stylu a estetika jeho češtiny (tak málo obvyklá u dlouholetých exulantů) podtrhuje zážitek z *Cartesia* – jednoho z výjimečných děl naší současné filozofie.

WORTKULTUR DES PHILOSOPHISCHEN ESSAY

Der Autor untersucht Entstehung und Entwicklung des philosophischen Essay in Europa. Er verweist darauf, daß er dessen grundlegende Formung vom Franzosen Michel de Montaigne erhielt. Der philosophische Essay unterscheidet sich in seiner äußeren Form nicht vom literarischen, allerdings mit seinem Inhalt. Dieses Phänomen stellt der Autor am konkreten Fall des René Descartes von Karel Mácha da.